پێشەکی

زۆرجاران مێژووی ئیسلام هەم لە لایەن پەیڕەوان و هەم لەلایەن ڕەخنەگرانییەوە بە یەکلایەنە دەخوێندرێتەوە. موسڵمانی باوەڕدار مەیلیان هەیە وەک چیرۆکێکی پیرۆز بۆ ڕزگاریی مرۆڤ بیخوێننەوە، پلانێکی تەواو و کامیل کە لەلایەن خوداوە خوڵقێندراوە. ئەوان لەناو ئەو چیرۆکانەدا نەک هەر بەدوای ئەو ساتانەدا دەگەڕێن کە بتوانن شانازییان پێبکەن، بەڵکو دەیانەوێ دیاریکردن و ڕێنماییکردن بۆ سەردەمی ئەمڕۆشی تێدادا بدۆزنەوە. بۆ زۆر کەس سەردەمی محەمەد دۆخێکی ئیدیالە، یاساکانی نەک وەك بەڵگەنامەیەکی سەردەمی خۆی سەیر دەکرێ، بەڵکوو سوورەکانی ناو قورئان بۆ هەمیشە و بۆ هەمووکاتێك بە ڕاستەقینە دادەنرێ.

بە پێچەوانە، ڕەخنەگران زیاتر مەیلیان هەیە ئەم چیرۆکە وەک درێژەی بەردەوامبوونی شەڕەنگێزی، داگیرکاریی و خوێنڕشتن لێکبدەنەوە. ئەوەش ڕوانگەیەکی هاوشێوەی یەك لایەنە و یەک ڕەهەندییە، وەک چۆن تەنانەت هەندێک مرۆڤ، ئایینی بە دوژمنێکی ئەبەدی بۆ هەموو شتێکی دەبینن. شکۆمەندکردنی ئیسلام و ڕەتکردنەوەی هەموو ڕەخنەیەک یان تەنانەت بە مێژووییکردنی ئەم ئایینە، سووکایەتی و هەندێکجاریش ڕق و کینە لەلایەن ئەو مرۆڤانەوە دەوروژێنێت. ئەم بە شەیتانکردنە لە بەرامبەردا دەبێتە هۆی ئەوەی موسڵمانان خۆیان لە پشت ئیمانەکەیانەوە بەربەست

بکەن و تەنانەت لە بەرامبەر ڕەخنە ڕەواکانیشدا بە ناهومێدی بەرگری لە ئایینەکەیان بکەن.

هەردوو خوێندنەوەکە نامێژوویین، چونکە بە شێوەیەکی هێڵکاری و هەڵبژێردراو سەیری مێژوو دەکەن. هەروەها مێژووی ئیسلام وەک دەرئەنجامی ڕەوت، پڕۆسە و هەڵچوونە مێژووییەکانی سەربەخۆ لە ڕووداوەکانی جیهان گەشەیان نەکردووە، بەڵکو لە ڕێگەی کارتێکەریکردنی ڕووداوەکانی جیهان پەرەیان سەندووە.

مێژوو وەک کارلێکی با و زەریا وایە: با دەبێتە هۆی پێکهاتنی شەپۆلێکی بەرز ، کە شەپۆلی زیاتری بەدوادادێ، بەڵام درەنگ یان زوو، دەشکێن. مێژوو دیالێکتیکی تێز، دژە تێز و سەنتێز"Synthese"[١٠] دەناسێت. شتێک ڕوودەدات، چونکە ژینگە و بارودۆخ دۆخێك بۆ ئەم ڕووداوە خۆش دەکەن. ئەوەی ڕوودەدا، ڕووداوەکانی دیکە دەوروژێنێت، کە هەمیسان کاریگەرییان لەسەر ڕووداوە ڕەسەنەکە دەبێ و ڕەوانەی ڕێگایەکی جیاوازی دەکات. بیرۆکە لە بۆشاییدا سەرهەڵنادات، بەڵکو لە بیرۆکەکانی ترەوە لەدایک دەبێت. هەروەها بۆ ئەوەی بیرۆکەیەک بڵاوبێتەوە، دەبێ بکەوێتە سەر زەوییەکی بەپیت.

چەشنە خوێندنەوەیەکی ئارام، نەچەسپاو بە ئایدیۆلۆژی و بێ لەبەرچاوگرتنی ناسنامە بۆ مێژووی ئیسلام دەتوانێ ئەوەمان بۆ دەربخات کە سەرهەڵدانی ئەم ئایینە لەسەر چەند بنەڕەت(کۆڵەکە)

[١٠] چەمکی "Synthese" ئاماژەیە بۆ یەکگرتن یان تێکەڵکردنی چەند بیرۆکە، چەمک، یان توخمە جیاوازەکان بۆ یەکێتییەکی نوێ و گشتگیرتر. زۆرجار بریتییە لە کۆکردنەوەی دیدگا دژبەیەک یان جیاوازەکان بۆ دروستکردنی دیدگا یان چارەسەرێکی نوێ. لە زۆرێک لە چوارچێوەکاندا، جا فەلسەفە، زانست ، هونەر یان سیاسەت بێت، سەنتێز وەک پرۆسەیەکی گرنگ بۆ پەرەسەندنی پێشکەوتن و تێگەیشتن سەیر دەکرێت.

دامەزراووە. هەروەها بڵاوبوونەوە، داگیرکاریی و سەرکەوتووییەکانی بەناوی ئیسلامەوە بە تەنیا دەربڕینی توندوتیژییەکی گەورەی تایبەت نەبووە، بەڵکو زۆرێک لە بارودۆخەکان هەلێکی باشیان بۆ گۆنجاندوە.

دیارە ئیمە ناتوانین ئەوەی ڕوودەدا هەڵبوەشێنینەوە، بەڵام دەتوانین بە نوێژەنکردنەوەی ڕووداوەکانی، لێی تێپەڕ بین یاخود لێی تێبگەین. دەتوانین لێی تێپەڕیین بەبێ ئەوەی سەرکۆنەی بکەین. دەتوانین لەبری ئەوەی پاساوی بۆ بێنینەوە، ڕوونی بکەینەوە. دەتوانین بە وازهێنان لە خوێندنەوەی وەک نیعمەتێک یان نەفرەتێک، خۆمان لە بارگرانیی مێژوو ڕزگار بکەین. تەنانەت خۆم وەک ڕەخنەگرێکی توندی ئەم ئایینە دەڵێم: کاتی ئەوە هاتووە بە شێوەیەکی جیاواز هەڵسوکەوت لەگەڵ ئیسلامدا بکەین!

کاتێک ئایینی ئیسلام لە چوارچێوەی مێژوویی خۆیدا دادەنرێت و سەیردەکرێ، لە ڕووی سیاسییەوە بەرهەمی ململانێی خێڵەکییە لە نیمچە دورگەی عەرەبی، کە دوو عەشیرەتی مەککە، هاشمییەکان و ئومەوییەکان، کێبەرکێیان لەسەر دەسەڵات کردووە. هەردووکیان سەر بە هۆزی قورەیشی بەهێز بوون، کە نەک هەر لە مەککە بەڵکو لە سەرانسەری عەرەبستان گەلێك ناسیاو و کاریگەر بوون.

لە ڕوانگەی ئابوورییەوە ئیسلام بەرهەمی ڕێڕەو یاخود هاتوچۆی بازرگانی نێوان وڵاتانی یەمەن و سووریایە. بازرگانەکان لە مەککە دەوەستان، گەنم و شەڕابیان بە پێستی ئاژەڵ و خورما دەگۆڕیەوە. بەڵام کاتێک ئومەویی و هاشمییەکان دەستیان بەسەر ئەو بازرگانییە داگرت، ئیتر ئاڵوگۆڕیان نەدەکرد بەڵکو بە پارە دەکڕدران. بە هۆی

ئەم چەشنە بازرگانییە نوێیە کۆمەڵگایەکی چینایەتی سەریهەڵدا کە کاسبکارەکان بە پێی کات دەوڵەمەندتر دەبوون و باقی دانیشتووانەکەی هەژار مانەوە و تەنانەت سواڵیشیان دەکرد.

محەمەد کە خۆی لە بنەماڵەی هاشمی و بازرگان بوو، ئەم بۆشاییەی لە نێوان دەوڵەمەند و هەژاردا ئیدانە کرد. بەڵام بانگەوازەکەی بۆ دادپەروەری کۆمەڵایەتی تەنیا لە نێو چەند کۆیلەیەک و هەندێک لە خزمەکانیدا گوێی کراوەی دۆزیەوە. زلهێزەکان لە مەککە لە ترسی ئەوەی نەکا وتارە هاندەرەکانی کاریگەرییان لەسەر پەیوەندییە بازرگانییەکانیان لەگەڵ بیزەنتین هەبێت، دژی وەستان. تەنانەت زۆرینەی هۆزەکەی خۆشی نەیاندەویست هیچ شتێک لەبارەی پەیامەکەی محەمەدەوە ببیستن. تەنیا کاتێک ڕووی لە مەدینە کرد، هاوپەیمانی لەگەڵ هۆزە جەنگاوەرەکاندا بەست، سوپایەکی بەهێزی دامەزراند و بە هێرشکردنە سەر کاروانە بازرگانییەکان غەنیمەتێکی گەورەی وەدەستهێنا، لەناکاو پەیامەکەی سەرنجی بۆ ڕاکێشرا: شوێنکەوتنی لەم قۆناغەدا کەمتر پرسیاری ئیمان بوو، بەڵکوو زیاتر بڕیارێکی پراگماتیک بوو لە بەرژەوەندیی و قازانجی مرۆڤی دەوروبەریدا.

لە ڕوانگەی تیۆلۆژییەوە ئیسلام بەرهەمی مشتومڕەکانی کۆتایی مەسیحییە ئەنتیکەکان لە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتین بووە. هەر بۆیە قورئان زیاتر باسی عیسا و سروشتی ئەو دەکات نەک محەمەد و تایبەتمەندییەکانی. سوڕەیەك بە پتوونی لە قورئاندا تایبەتە بە ڕۆمیەکان کە لە شەڕ لەگەڵ فارس لە سەردەمی ژیانی محەمەددا هاوپەیمانی عەرەب بوون.

لە ڕووی شارستانییەوە، ئیسلام زۆری لە ئیمپراتۆریەتی ساسانیی ئێران بە میرات گرتووە. گەشەسەندنی فەرهەنگی ئیسلامی لە بەغدا بەبێ زانیاری و بەشداریی فەیلەسوف، زانا، وەرگێڕ و ئیلاهیاتی ئێرانی بیری لێنەدەکرایەوە.

هەروەها ئیسلام بەرهەمی بیابانی عەرەبستان، یاسا، ڕێورەسم و خەون و ململانێکانیەتی. هەوڵدان بۆ پێناسەکردنەوەی یەکتاپەرستی و لە هەمان کاتدا ناسنامەی عەرەب، ئایینێکی بەرهەم هێناوە کە چەندین تێز و دژە تێزی تێدا گونجێندراوە. بەڵام ئەوە یاریی نێوان پارە و سیاسەت، ئیلاهیات، داگیرکاریی و هێزی سەربازی بوو کە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە سەرانسەری جیهاندا.

تەنیا بەهۆی پێکەوەگرێدانی ئەم پێنج لایەنە، هەڵەیەکی ئاشکرا دەبێت ئەگەر بۆ شکۆمەند کردن یان بە شەیتانکردن، ئیسلام لە چوارچێوەی مێژوویی خۆی دوور بخرێتەوە. ئەم کتێبە وەڵامی ئەو پرسیارە ناداتەوە ئایا ئیسلام چاکە یان خراپە؟ بەڵام هەوڵ دەدات سەرهەڵدان و ڕەوتی مێژوویی ئەم ئایینە بە هەموو هەڵچوونەکانییەوە ڕوون بکاتەوە. ئەم کتێبە تەنیا سەیری ئەو ڕووداوانە ناکات کە لە مێژوودا ڕوویانداوە، بەڵکو بەگشتی هەوڵ بۆ ئەو ڕوونکردنەوەیە دەدات موسڵمان و غەیرە موسڵمان دەتوانن چی لەم مێژووە فێربن بۆ ئەوەی بنەمایەکی نوێ بۆ پێکەوە ژیان لەمرۆدا بدۆزیرێتەوە.

قۆناغەکانی مێژووی ئیسلام بە کورتی دەتوانین بەم شێوەیە کورت بکەینەوە: خۆڕزگارکردن، خۆبڵاوکردنەوە، شارستانیەت، دابەشبوون، گۆشەگیری، خۆ گەمارۆدان و هەوڵی چەواشەکارانە بۆ

چاکسازی و دواجار گەڕان بەدوای شوێنێکی نویێ لە جیهاندا. مەرج نییە ئەم قۆناغانە بە ڕێکوپێکی دابنرێن. چونکە ئیسلام لە سەردەمی گەشەسەندنیدا زیاتر لە نیوەی جیهانی کۆنی داگیر کرد. لە هەندێک کاتدا لە بەغدا تووشی دارِمان هاتبوون، بەڵام هاوکاتیش لە ئاسیای ناوەڕاستدا سەرکەوتوو بوون. شارستانیەتێکی پێشکەوتوو وەك ئەندەلوس کۆتایی پێهات، هاوکاتیش ئیمپراتۆریەتی عوسمانی سەریهەڵدا و بوو بە بەهێزترین دەسەڵات لە ئوروپا. شەڕی ناوخۆیی ئیسلامی بە شێوەیەکی سەرەکی هۆکاری لاوازبوونی موسڵمانان بوو لە ئەندەلوس. تۆپی شەڕی مەجارستان، بەکرێگیراوانی مەسیحی، سیخوڕیی سربیا و هاوپەیمانی لەگەڵ شار-دەوڵەتەکانی ئیتالیا بۆ سەرهەڵدانی عوسمانییەکان گەلێك گرنگ بوون.

مێژووی ئیسلام تەنیا لە ململانێ لەگەڵ ڕۆژئاوادا ساغ نەبۆتەوە، بەڵکو دەسەڵاتێکە بۆ قازانج و تەماحی سیاسی دەسەڵاتدارانی. هەر ئەمەش بووە هۆکارێکی سەرەکی بۆ ئەوەی بەردەوام ناتەبابییەکی بەهێز لە نێوان تێڕوانینی ئایین لەلایەن بەرپرسان و دەسەڵاتدارن لە لایەکەوە و ڕوانگەی لایەنگرانی لەولاوە لە ئارادا بووە. لە کاتێکدا یەکەمیان ئایینی ئیسلامیان وەک ئامرازێک بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتیان قۆستەوە، بەڵام هاوکات ئاسوودەیی و هیوای ژیانێکی باشتری دوای مردنیان پێشکەش بە خەڵکی لاوازتر دەکرد. بۆ سەرکردە سوپاییەکان، جیهاد ئامرازێک بوو بۆ بەدەستهێنانی پارە، هەروەها کاریگەری زیاتری لەسەر زۆربەی ئەو چەکدارە موسڵمانانە هەبوو، کە لە کورتترین ڕێگاوە دەیانتوانی خۆیان بە بەهەشت بگەێنن.

به ئاوڕدانەوەیەک بۆ دواوە دەردەکەوێت چەندین جار لەلایەن هێزە جۆراوجۆرەکانەوە لە ئیمان بۆ بەرژەوەندیی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی کەڵك وەرگیراوە. ئەوەی وەک شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی دەستی پێکرد، گەشەی کرد و بوو بە ئایینێکی نوخبە کە بەناوی ئیمانەوە خەڵکی لاوازیان پێدەچەوساندەوە. تەنانەت گەلانی وەک "ئێرانی" و "بەربەر"ەکانیش[11] کە "بە هێزی شمشێر" ئیسلامیان بەسەردا سەپا، لەمڕۆدا گۆڕانیان بەسەردا هاتووە و وەك "رزگارکەر"ی مرۆڤ سەیری ئایینی ئیسلام دەکەن. زۆرێک لە موسڵمانان پەیامی محەمەد وەک وەرچەرخانێک لە مێژووی جیهاندا دەبینن، هێڵێکی دابەشکەر کە سنووری نێوان سەردەمێکی تاریکی، نادادپەروەری، نەزانی و سەردەمی زانست و ڕووناکی و ئیمانی ڕاستەقینە دیاری دەکات. هەر بۆیە مەیلیان هەیە شارستانییەتە پێشکەوتووەکانی پێش ئیسلام بە سەردەمی شەیتان پێناسە بکەن و دەستکەوتەکانی دوای ئەویش پشتگوێ بخەن یان کەم بکەنەوە. ئەوان ئەم ئایینە وەك ئەزموون سەیر ناکەن، بەڵکو وەک بەدیهێنانی مێژووی دەبینن. هەروەها نەک وەک لێکدانەوەیەک یان ڕوونکردنەوە بۆ جیهانی سەدەی حەوتەم، بەڵکو وەک بزوێنەر و موتورێك بۆ جیهان لە هەر کات و شوێنێکدا دەبینن. هەموو شتێکی باش لە ئەنجامی ئایینی ئیسلامدا دەخوێندرێتەوە، هەرچی خراپە یان لە ئەنجامدا شکستی لێکەوتۆتەوە، وەک ئەنجامی دوورکەوتنەوە لە ئایینەکە و فێرکارییەکانی لێکدەدرێتەوە. ئەمە یەکەم گوناهی ڕەسەنی ئیسلامە بەرامبەر بە زەمان و مێژووە.

---

[11] بە هەمان شێوە، کوردیش.(وەرگێڕ)

ئەم شکۆمەندییە هەروەها ئەم خوێندنەوە یەك ڕەهەندییە لەسەر مێژوو، بەشێکی گرنگی بەرپرسایەتییە هەم بۆ بناژۆخوازی ئیسلامی و هەم هەرەسهێنان لە ڕێفۆرم و چاکسازی ناو ئایینی ئیسلامدا. هەندێک مرۆڤ تەنیا بۆ زاڵبوون بەسەر جیهاندا دەیانەوێت بگەڕێنەوە بۆ ئیسلامی "ڕاستەقینە"؛ تاقمێکیش دەیانەوێت ئەم ئیسلامە "ڕاستەقینەیە" لە توندوتیژی و موتلەقگەرایی ڕزگار بکەن تا بتوانێ خۆی لەگەڵ مۆدێرنیتەدا بگونجێنێت. لە ڕاستیدا ئەم ئیسلامە "ڕاستەقینە"یە هەرگیز بوونی نەبووە. تەنانەت لە سەردەمی ژیانی محەمەد و نەوەی یەکەمی موسڵماناندا چەندین وەشانی جیاوازی ئەم ئایینە بوونی هەبووە، واتە وەڵامدانەوەی پراگماتیک بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی سەردەمی خۆیان. جگە لەوەش لەو سەردەمەدا سیستەمێکی بیروباوەڕی تەواو بە ناوی ئیسلام بوونی نەبووە. ئەمەش نەک هەر دواتر لە ڕەوتی ململانێ سیاسی و سەربازییەکانی نێوان موسڵمانان و غەیرە موسڵمانان، بەڵام لە ململانێی نێوان خودی موسڵمانانیشدا سەریهەڵدا.

ئایینی ئیسلام لە چەند ڕووەوە جیاوازە لە ئایینی مەسیحی. ئایینی مەسیحی وەک ئایینێکی کەمینە سەریهەڵدا و بۆ ماوەی سێ سەدە بەو شێوەیە مایەوە. عیسا "تەنیا" وەک واعیزێك کاری دەکرد و نە لە ڕووی سیاسییەوە و نە لە ڕووی ئابوورییەوە بەرپرسیارەتی کۆمەڵگاکەی نەبووە. بە پێچەوانە ئیسلام لە سەردەمی محەمەد و لە نیمچە دورگەی عەرەبی هەر لە سەرەتاوە دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری خۆی بەدەستهێناوە. لە نێوان یەکەم هاتنەخوارەوەی سوورەکانی قورئان لەلایەن محەمەد ساڵی ٦١٠ و کۆچی دوایی ئەودا ٢٣ ساڵ مەودا بووە کە تیایدا نەک هەر خۆی وەك پێغەمبەر

ناساند، بەڵکوو هاوکات ئەرکی سەرۆکی دەوڵەت، سەرۆکی سوپا، وەزیری دارایی، یاسادانەر، دادوەر و ئەفسەری پۆلیسیشی لە ئەستۆ گرتبوو. پەیامەکەی لە سەرەتاوە بە لۆژیکی دەسەڵات و ململانێکانی سەردەمی خۆیەوە چەسپاند و وەك بزوێنەری سەرەکی پاڵپشتی لێدەکردن. هەموو ئەم بڕیار و لایەنە جیاوازانە لەگەڵ ناوەڕۆکی ئایینەکەدا تێکەڵ کران و ڕژانە ناو قورئان و حەدیس و دواتریش خرانە ناو قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی ئایینییەوە.

هەروەها ئەو شوێنەی هەردوو ئایینەکە لێیەوە سەرچاوەیان گرتووە، گەلێك چارەنووسساز بوو. ئایینی مەسیحی لە ناوەڕاستی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمیدا سەریهەڵدا، کە پێشتر یاسا و نەزمێکی کۆمەڵایەتی تێدا بووە و پێویستی بە هیچ ڕێفۆڕمێکی تایبەت نەکردووە. بە پێچەوانە ئایینی ئیسلام لە بیابانێکدا لەدایک بووە کە خێڵە کۆچەرییە ڕکابەرەکان بەسەر ناوچەکەدا زاڵبوون و بیرۆکەی پێکهێنانی دەوڵەت لایان گەلێك نامۆ بوو. ئەوەی لەو سەردەمەدا لە ئەژمار دەهات، تەنیا گرنگایەتی ناسنامەی سەر بە خێڵەکەی خۆیان بووە. جگە لە چەند داب و نەریتێک کە بە ژیانی خێڵەکی سنووردار بوون، پێش ئیسلام هیچ یاسا و نەزمێکی کۆمەڵایەتی و هیچ قەوارەیەکی سیاسی نەبووە کە پەیوەندیی بە هەموو عەڕەبەکانی عەڕەبستانەوە بووبێ. ئەمەش شوێنی لەسەر ئایینەکە داناوە، کە سەرەتا بە دەوری ژیانی خێڵەکیدا دەسوڕایەوە، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات لەگەڵ فۆڕمی حوکمڕانی خەلافەتدا گونجێندرا.

لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمدا ئایینی مەسیحی لە سەرەتاوە ئاوێتەی فەلسەفەی یۆنانی بۆوە. دەتوانین زۆرێک لە بیرکردنەوەکانی عیسا سەبارەت بە خۆشەویستی و بەخشین لە فەلسەفەی ڕەواقی

"Stoicism"دا بدۆزینەوە. عیسا بیرکردنەوە سەبارەت بە دەوڵەتێکی ئایدیاڵی ڕەتکردۆتەوە. ئەو بەم شێوەیە وەڵامی ئەو پرسیارەی دایەوە ئایا دەبێ باج بە دەوڵەتی ڕۆم بدرێت یان نا: "ئەوەی هی قەیسەرە بیدە بە قەیسەر و ئەوەی هی خودایە بیدە بە خودا". ئەم وەڵامە لە ئینجیلی مەتی، بەشی ٢٢، ئایەتی ٢١. لەلایەن عیسا مەسیحەوە هاتووە. بەو مانایەیە کە مرۆڤ ئەرکە عیلمانییەکانی خۆی بەرامبەر بە حکومەت (بە پێدانی باج یان بەجێگەیاندنی ئەرکە مەدەنییەکانی دیکە) بەجێبهێنێت و لە هەمان کاتدا ئەرکە ئاینییەکانی خۆی (بە خزمەتکردنی خودا و جێبەجێکردنی فەرمانەکانی) جێبەجێ بکات[١٢]. هەروەها دەڵێت: "حکوومەتی من لەم جیهانە نییە.[١٣] نەوەکانی داهاتووی مەسیحییەکان لە ژێر کاریگەری ئەفلاتوونیزمی نوێ "Neoplatonismus" و ڕەواقی "Stoicism" و عیرفان "Gnosis"دا بوون. بە پێچەوانە محەمەد ئیمپراتۆریەتەکەی بە پلەی یەکەم لەسەر زەوی بنیاتنا و هەڵسوکەوتی لەگەڵ بابەتی زۆر ئاسایی وەک کۆکردنەوەی باج، هەم لە لایەنگرانی خۆی و هەم لە لایەنگرانی ئایینەکانی دیکەی دەبووایە باجی ڕاپرسی و ئیزنی ژیانکردنیان و مانەوە لەو ناوچانە پێبدەن.

هەروەها دەقەکانی هەردوو ئایینەکە جیاوازییەکی بەرچاویان لەگەڵ یەکتر هەیە. دەقی "وەسیەتنامەی نوێ" واتە "ئینجیل" وەک جۆرێک لە "نوێژەنکردنەوە" یان کامیلکردنی دەقی "وەسیەتنامەی کۆن" واتە "تەورات" سەیر دەکرێ، زۆرێک لە پێشبینیکراوەکان لەمرۆدا جێبەجێ دەکرێن. تەورات کە نووسراوەکانی ئایینی جولەکە

[١٢] Matthäus ٢٢:٢١
[١٣] Johannes ١٨:٣٦

لەخۆدەگرێت، تەنیا چیرۆکی "گەلێک" دەگێڕێتەوە و فەرمان و ڕێنماییەکانی ژیانی ڕۆژانەی تێدایە، لەکاتێکدا ئینجیل باس لە کردەوەکانی مەسیح دەکات. ئەوەی هاوبەشیی هەردووکیان دەستنیشان دەکات ئەوەیە کە دەقەکان ڕاستەوخۆ لەلایەن خوداوە بۆ ئەو کەسانە نەنێردراون، بەڵکوو مرۆڤ خۆیان نووسیویانە. ئەمەش کەلێنی بۆ لێکدانەوە تەفسیرییەکانی دواتر بەجێهێشت، ڕێگەی دا هەندێک بڕگە بخرێنە ناو کۆنتێکستەوە یان تەنیا بە شێوەیەکی مێتافیزیکی بخوێنرێنەوە.

لە بەرامبەردا بۆ موسڵمانان قورئان تەنیا وەک دوا وەسیەتنامەی خودا سەیر ناکرێ، بەڵکوو بە وەحی ڕاستەوخۆی زارەکی نێوان خودا و محەمەدی دادەنێن کە هاوکات ڕێنمایی ڕوون و ئاشکرا بۆ ژیانی ڕۆژانە، یاسادانان، شەڕ و هەڵسوکەوتەکانیتر دیاری دەکات. محەممەد وەک پێغەمبەرێکی دەستپێڕانەگەییشتوو و قورئان وەک ووشەی ڕاستەوخۆ و گەردوونیی خودا، ڕیفۆرمخوازانی ئیسلامی ڕابردوو و ئێستاشی خستووتە بارودۆخێکی گەلێك سەختەوە کە چەمک دۆزینەوە بۆ قسەی خودا، و لێکدانەوەیان بە شێوەیەک کە لەگەڵ ژیانی مۆدێرنی ئەمڕۆدا بگونجێت، نەگونجاو بکات.

نەریتخوازەکان، ڕێفۆڕمیست و چاکسازیخوازان تۆمەتبار دەکەن کە دەستکاری مەبەستی خودا دەکەن و قسەکانی دەشێوێنن. بەدرێژایی مێژوو، زۆرێک لەوانەی ئیسلامیان کردە دیاردەیەکی عەقڵانی و مرۆڤایەتی، یان هەوڵیان دا خوێندنەوەی وشەیی و سەیرکردنی تێکستەکانی وەك تێکستی مرۆیی لەبەرانبەر بەرژەوەندی خوێندنەوەی مێتافیکیدا قوت بکەنەوە، کەوتوونەتە بەر هێرشی لێنەبووردیی ئۆرتۆدۆکس یاخود زێدەڕۆیی ئیسلامی.

مارتن لوتێر "Martin Luther" بۆ ڕێفۆرم و چاکسازی ئایینی مەسیحی بە گەڕانەوە بۆ ناوەکی ڕاستەقینەی ئایینەکەی و پەیمانی نوێ و عیسا وەک مۆدێلێک بۆ ڕەفتاری مرۆڤ توانی گەلێك سەرکەوتوو بێ. لە ناوەڕۆکی ئەم چاکسازیەدا بیرۆکەی فێرکارییەکی پاکی ڕەسەن هەبووە کە دواتر بەهۆی بەرژەوەندییەکانی دەسەڵاتەوە شێواوە. ڕیفۆرمخوازێکی وەک لوتێر دێت و قامك بە"دوگمەی ڕێزتکردن"ی بۆچوون و هەڵسوکەوتی جیاواز کە بەپێی کات لێی زیاد کراونداوەنێت بۆ ئەوەی ئایین بگەڕێنێتەوە سەر دۆخی سەرەتایی خۆی. لە ٩٥ تێزەکەیدا پێشهاتە نەخوازراوەکانی کلیسای ڕۆمی کاتۆلیکی، بە تایبەت فرۆشتنی نامەی لێبووردن بۆ ئەو کەسانەی تاوانیان کردووە، هەروەها دەسەڵاتی پاپاکانی ئیدانە کردوە، ژیانی خۆی خستە مەترسییەوە و لە کۆتاییدا بووە هۆی دابەشبوونی کلیسا.

ئەگەر مرۆڤ لە ئایینی ئیسلامدا بە کەڵکوەرگرتن لە بیرۆکەی لۆتێر بیهەوێ ڕێفۆرم بە ئایینەکە بدات، ئەوە کۆتایی هەموو چاکسازییەکان دەبێت. چونکە ئەوە بە مانای گەڕانەوە بۆ خوێندنەوەیەکی ڕادیکاڵتر و ئۆرتۆدۆکستر بۆ ئایینی ئیسلام دەبێ، گەڕانەوە بۆ ئەسڵەکانی ئیسلام مانای ئەوەیە تەنیا ناوەڕۆکی قورئان دەبێ جێبەجێ بکرێ و محەمەدیش وەک نمونەیەکی باشی مرۆڤ ببینرێت. بە درێژایی مێژوو پێداچوونەوەخوازان "Revisionisten" لە ئیسلامدا بۆ ناساندنی قورئان و پێغەمبەر وەک تاکە دەسەڵات و فرۆشتنی وەک چاکسازی و ڕێفۆرم بە خەڵک چەندین جار سەرکەوتوو بوون. لە کۆتاییدا ئەمە هەمیشە بۆتە هۆی دروستبوونی

ئامێرێکی نوێی کاتیی ئیلاهیات کە موسڵمانانی بردۆتەوە بۆ سەردەمی سەدەی حەوتەم.

تەنانەت ئەو چاکسازیخوازە پێشکەوتنخوازانەی کە ناشیانەوێت کۆمەڵگەی سەردەمی محەممەد بگەڕێننەوە بۆئەوەی ئیسلام مۆدێرن بکەن، قورئان و کردەوەکانی پێغەمبەر وەک بنەمایەک بەکاردەهێنن. ئەوان لە ناو ئایینەکەدا بەدوای ئیسلامێکی مرۆڤدۆست و فرەخواز دەگەڕێن و دەیانەوێت وەک ئیسلامی ڕاستەقینە بە موسڵمانانی ئەمڕۆی بفرۆشن. ئەم کارە بە ڕادەی بەرزبوونی ئامانجەکانی ئەم ستراتیژییە، دەقەکەش بۆ گەیشتن بە دەسەڵاتی سیاسی و ئامۆژگاری کۆمەڵایەتی بەرزدەکاتەوە. بۆ ئەوەی ئیسلام وەک بەشێک لە دونیای مۆدێرن دابمەزرێنن، ناچار دەبن بەشێک لە ئیسلام و قورئان قرت بکەن ئەگەر بۆ نموونە دژ بە سزای جەستەیی یان یاسای شەریعەت بن. ئەم کارە لە نێو زۆرینەی موسڵماناندا گوێبیستی نییە، چونکە نەریتخوازەکان بڕگەی قورئان و وێنەی ڕوونتری پێغەمبەریان لە لای خۆیان کێشاوەتەوە، هەروەها ئەرکی مرۆڤ بۆ بەجێهێنانی فەرمانی پیرۆزی خودا، ئایینی ئیسلام نەک وەك بەشێک، بەڵکوو بە دارێژەر و فەرمانڕەوای جیهان دەناسێنێ. ئەم چاکسازیخوازانە لەلایەن زۆرێک لە موسڵمانانەوە وەک ڕێبازێکی خۆپەرستانە بۆ دەستەبەرکردنی بەشە سەرنجڕاکێشەکانی تایبەت بە خۆیان سەیر دەکرێن کە بەشێک لە ئیسلام قبوڵ دەکەن و بەشەکانیتری ڕەتدەکەنەوە. لە خراپترین حاڵەتدا وەک دەستی درێژکراوەی ڕۆژئاوا سەیر دەکرێن، کە دەیانەوێت لە ڕێگەی ئەم چەشنە هەوڵە گوماناویانەوە بۆ چاکسازی، شوناسی ئیسلامی تێکبدەن. لە خراپترین دۆخیشدا ئەم

چاکسازیخوازانە وەک کافر بوختانیان بۆ ساز دەکرێت، دەخرێنە زیندان یان تەنانەت دەشکوژرێن.

بەڵام ئیسلام و مەسیحییەت لەسەر خاڵێک وەك یەکن. سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی هەردوو ئایینەکە پەیوەندییەکی نزیکیان بە پشتیوانی و بەرەوپێشبردنی دەسەڵاتە سیاسیەکانەوە هەبوو، ئەمەش یارمەتیدەر بوو بۆ ئەوەی ببنە ئایینێکی جیهانی. تەنیا کاتێک کۆنستنتین "Konstantin" لە ساڵی ٣١٣دا بەهۆی فەرمانی لێبوردەیی میلاند "Mailand" ئایینی مەسیحی لەگەڵ سیاسەتی ڕۆمی یەکسان کرد، ئازادیی ئایینی بەگشتی ڕاگەیاند و دەسەڵاتی ئەم ئایینە توانی گەشە بکات. کاتێک دواتر بوو بە تاکە ئایینی فەرمی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم، ئایینی مەسیحی لە ئایینێکی کەمینەی لێبوردەییەوە گۆڕا بۆ باوەڕێکی پاوانخوازی کە دواتر دژ بە جولەکە، زانایان، تاوان، لادەری ئایینی هەروەها جادووگەرەکان وەستا و شەڕێکی پیرۆزیان بەناوی عیساوە هەڵایساند. ئەزموونەکەی بووە هۆکار بۆ بەهێزبوونی بنەمای تێکەڵبوونی ئایین لەگەڵ سیاسەتی "ئیمپراتۆریەتی ئەم جیهانە" هەروەها ئەو ڕاستییەی کە ئایینی مەسیحی بوو بە ئایینی فەرمی دەوڵەت و فاکتەری پێکهێنەری ناسنامە بۆ جەماوەر.

بە شێوەیەك کۆنستانتینی ئیسلامی "islamische Konstantin" خەلیفەی ئومەوی عبدالملک ابن مراوان، کە لە ساڵی ٦٨٥ تا ٧٠٥ حوکمڕانی کردووە و زمانی عەرەبی وەک زمانی فەرمی ناساندووە، وەک ئایینێکی سەربەخۆ بانگەشەی بۆ ئیسلام کرد کە بە ئاشکرا خۆی لە ئایینی جولەکە و مەسیحی جیا کردەوە. دەیان ساڵ دوای مردنی پێغەمبەری ئیسلام ئیمپراتۆریەتێکی عەرەبی دامەزرا، کە بە گرێدانی ئیمان وەك ناسنامەی یەکگرتوو لە ناوچە داگیرکراوەکاندا

دەسەڵاتی خۆی چەسپاند و بەم شێوەیە ئیسلام بوو بە ئایینێکی جیهانی.

ئیلاهیاتی ئیسلامی لە ژێر سێبەری ئەم بەسیاسیکردنە بەهێزەی ئایینەکەدا سەریهەڵدا. بەڵام تەنیا سیاسەت و ململانێی دەسەڵات نەبوو کە کاریگەرییان هەبوو، بەڵکوو بڵاونوونەوەی خێرای ئیسلام لە ناوچە و وڵاتانی دوور و نیزیك بە هۆی داگیرکاریی و سەرکەوتووییە سووپاییەکانیشەوە ڕێگا خۆشکەر بوون. زانایانی ئایینی موسڵمان کە تا ئەو کاتە تەنیا دەبوو قورئان بۆ ئیماندارانی ناوچەکەی خۆیان ڕوون بکەنەوە و ئەو چاوەڕوانییەی خوداکەیان لێیانی هەیە ئاشکرا بکەن، ئێستا ئیتر ڕووبەڕووی کۆمەڵگای جۆراوجۆری شارستانیەتە کۆنەکانی وەک ئێران، میسر یان باکووری ئەفریقا ببوونەوە. بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی عەقڵانی ئایینی ئیسلامیان بۆ ڕوون کەنەوە، زۆرجار لەگەڵ زانایانی ئایینی جولەکە و مەسیحی کە شارەزای فەلسەفەی یۆنانی بوون، ناچار بە مشتومڕ دەکران. باس لەسەر سروشتی خودا، ئیرادەی ئازادی مرۆڤ و مانای یاسا ئیلاهییەکان بوو. لە فەلسەفەی یۆنانیدا زانایانی موسڵمان بەدوای میتۆدی عەقڵانیدا دەگەڕان کە بتوانێت ئارگیومێنتەکانی باوەڕەکەیان لە دژی غەیرە موسڵمانان بەهێزتر بکات. ئەوان بڕیاریان دا مرۆڤی شارەزای مەسیحی، جولەکە و ئێرانی کارە فەلسەفییەکان و بەرهەمەکانی ئەرستۆ و ئەفلاتون و پلۆتینۆس وەرگێڕنەوە. لە ئەفلاتونیزمی نوێ"Neoplatonismus"دا ڕێگایەکی ناوەڕاستیان دۆزیەوە کە جیهانی ماددی لەگەڵ بەهەشت و عەقڵی لەگەڵ میتافیزیك ئاشت دەکردەوە. هاتنی نیوپلاتۆنیزم لەو سەردەمەدا نەک هەر ئیلاهیات بەڵکوو ڕوانگەی عیرفانیشی هان دا. دەرئەنجامەکانیشی

فەلسەفەیەکی ئیسلامی پێکهێنا کە شۆڕشی عەقڵ، سۆفیگەری هەروەها شۆڕشێکی ڕۆحی لێکەوتەوە. ئەم تایبەتمەندییانە لە بنەڕەتدا ئیسلامی نەبوون، چونکە فەلسەفە جیهانبینی یۆنانی وەرگرتبوو، سۆفیگەریش تێکەڵەیەک بوو لە نیوپلاتۆنیزم، فەلسەفەی ڕەواقی "Stoicism"، عیرفان"Gnosis"و سۆفیگەریی هیندی.

لەگەڵ فەلسەفەدا زانستی بیرکاری یۆنانی، ئەستێرەناسی، پزیشکی، هەروەها تالارسازی ئێرانی و بیزەنسی ڕێگایان بۆ هاتنە ناو ناوچە موسڵمانە داگیرکراوەکان بۆ خۆش کرا. دەسەڵاتدارانی عەرەب دەیانزانی چۆن بە زیرەکی ئەم دەستکەوتانە بەکاربهێنن. ئەگەر دادپەروەرانە باسی بکەین، ئەوان تەنیا خانەخوێی ڕەوتەکەیان دەکرد، بەڵام ئەکتەرە ڕاستەقینە و سەرەکییەکان لە پلەی یەکەمدا ئێرانی، سوری، جوولەکە و کۆیلەی دیپۆرتکراوی ئیمپراتۆریەتی بیزەنس بوون. تەنانەت زۆرێک لە زانایانی ئیسلامی، پێشتر کۆیلەی ناوچە داگیرکراوەکان بوون و هیوایان دەخواست لە ڕێگەی خزمەتەکانیانەوە بە داگیرکەرە نوێیەکان، پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی بەدەستبهێنن. بۆ زۆرێک لەو زانا، فەیلەسوف و ئیلاهیناسانە، ئیسلام ڕێگەیەک بوو بۆ ئەوەی چیتر وەک هاوڵاتییەکی پلە دوو لە ئیمپراتۆریەتەکە هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا نەکرێت. بەغدا و ئەندەلوس کە ناوەندەکانی سەردەمی زێڕین بوون، تەنیا مەنجەڵێکی توانەوەی گەلان بوون، وەک لێڤانت "Levante" [ناوچەی لوبنان و سووریای ئێستا] لە سەردەمی ئەسکەندەری مەزندا. کۆبوونەوە و پێکەوەژیانی زمان، زانست، کولتووری کشتوکاڵی و بیناسازییە جیاوازەکان لەناو ئیمپراتۆریەتێکدا کە فەرمانڕەواکانی تاڕادەیەک

لێبوردە و کونجکۆڵ هەڵسوکەوتیان دەکرد، ئەو سەردەمەی گەشەسەندنی بەرەوپێش برد. ئەگەر ئایینی ئیسلام خۆی هۆکاری ئەم پێشکەوتنە بووایە، دەبوو سەردەمی گەشەسەندن لە مەککە یان مەدینە دەستی پێکردبا نەک لە بەغدا و کۆردۆبا [قرطبە].

دۆخی ئەو سەردەمە هاوشێوەی دۆخی ئەمڕۆی وڵاتانی کەنداو بوو. شازادە عەرەبە کونجکۆڵەکان کە پارە و کاریگەرییەکی زۆریان هەیە، وڵاتەکانیان بەرووی پرۆژەی بیناسازی سەرنجراکێش، پێشانگای بازرگانی تەکنەلۆژیای بەرز، پێشانگای هونەر، فێستیڤاڵی فیلم و ئەدەبدا کردۆتەوە. تالارسازەکان لە ئەڵمانیا و کانادا و هۆنگ کۆنگەوە دێن، بەرهەمە تەکنەلۆژیا بەرزەکانی کۆریا، ژاپۆن، ئەمریکا و ئوروپا، هەروەها هونەر، فیلم و ئەدەب لە هەموو جیهانەوە ڕوویان تێکردوون. کرێکارانی بیناسازی لە بەنگلادیشەوە دێن، پێشوازیکارانی هۆتێلە ناوازەکان لە هیندستانەوە و گارسۆنەکانیش لە فلیپینەوە هاتوون. ئیماراتییە ڕەسەنەکان لە پێنت هاوس و کۆشکە لوکسەکانیاندا دەژین، پارەی پرۆژەکان دەدەن، سەردانی پێشانگەکان دەکەن و چێژی لێدەبینن. ئەوان ئەو کولتوورە بەکاردەهێنن و لە کۆمەڵگای خۆیان گرێی دەدەن، کە لەلایەن کەسانی دیکەوە دروستکراوە، بەوهۆیەی کونجکۆڵ و کراوەن، هەروەها توانای کڕینیان هەیە - و لەبەر ئەوەی نەفتەکەیان بۆ هەمیشە نییە و ڕۆژێك کۆتاییپێدێ. ئەم کارەیان بارودۆخێکی بازرگانیی دوو لایەنەی بۆ پێك هێناون.

لە نێوان سەدەی ٨ و ١١ لە بەغدا و ئەندەلوس هەڵسوکەوتەکان زۆر جیاواز لە هی ئەمڕۆ نەبوون. بەڵام ئەو سەردەمە وەک ئێستا موسڵمانی زێدەڕۆ هەبوون و هەن کە ترسیان لەوە هەیە ئەم

کرانەوەیە بەڕووی زانست و کولتوورەکانی وڵاتانیتر و تێکەڵکردنی ئایین و فەلسەفە مرۆڤ لە ناوەڕۆکی باوەڕە ئایینییەکەیان دوور بخاتەوە. هەر بۆیە هاوکات لەگەڵ سەردەمی گەشەسەندنی ئیسلامدا قوتابخانەی ئیلاهیات سەریان هەڵدا، کە فەلسەفەیان وەک ئامرازێکی شەیتان و عەقڵ و ژیرییان وەک دیکتاتۆریەتی مرۆڤ بەسەر وەحیدا دەبینی.

وەک چۆن ئیمپراتۆریەتی عەرەبی ئومەوی لە بیرۆکەی سەربەخۆیی محەمەد کەڵکیوەرگرت، دواتر خەلیفە و فەرمانڕەوا موسڵمانەکانیش بۆ مەبەست و بەرژەوەندیی خۆیان لە هەردوو تەوەری فەلسەفە و سۆفیگەریی کەڵکی نابەجێیان وەرگرت. ئەم بەرپرسانە تا ئەو کاتەی فەیلەسوفەکان ڕەخنەیان لە سیاسەتەکەیان نەگرتبایە، پارێزگارییان لێدەکردن. بەڵام هەرکات لێیان یاخی دەبوون، دەربەدەر دەکران و کتێبەکانیان دەسوتێنرا. هەروەها بە شێوەیەکی هاوشێوە هەڵسوکەوت لەگەڵ سۆفیگەریدا دەکرا. ئەو سۆفیانەی بانگەشەی لێبوردوویی و زوهدیان دەکرد، ئازاریان پێنەدەگەیاندن و لێیاندەگەڕان کاری خۆیان بکەن. بەڵام سۆفییە شۆڕشگێڕەکان، وەک حەللاج "al-Hallādsch" (٨٥٧-٩٢٢) یان سوهرەوەردی [سوورەبەردی] "Suhrawardi" (١١٥٤-١١٩١) کە بانگەشەیان بۆ دادپەروەری کۆمەڵایەتی زیاتر دەکرد، کوژران. دواتر هەردوو تەوەری فەلسەفە و سۆفیگەری لەلایەن دەوڵەتە ئیسلامییەکانەوە دەستی بەسەرداگیرا: دوای سۆفییە گەورەکانی وەک حەللاج "al-Hallādsch"، هەروەها فەیلەسوفە گەورەکانی وەک فارابی "al-Fārābī" و ئیبنی سینا "Avicenna"، ئیلاهیناسێک بە ناوی غەزالی "al- Ghāzālī" (١٠٥٨-

(١١١١) هاتنە مەیدانەوە کە فەلسەفەیەکی نوێ و سۆفیگەرییەکی نوێیان ئاوێتەی ڕۆحی ئیلاهیاتی زێدەڕۆیی و جیهاد کرد.

ئیلاهیات لە فەلسەفەی عەقڵ دوورکەوتەوە و زیاتر سەرنجی خۆی بۆ ڕەسەنایەتی و دڵسۆزیی بۆ دەقە کۆنەکە ڕاکێشرا. تەنانەت سۆفیگەریش بەهۆی فەرمان و یاسای پێشتر دارِژاوی سۆفیگەریی لە لەیەن دەوڵەتەکانەوە، دەستەمۆ کرا. سۆفیگەریی فەلسەفی وردە وردە تاونا کرا و لە جیاتی ئەو سۆفیزمی باو ،کە لەسەر بنەمای پلەبەندی و خورافات دامەزرابوو سەریهەڵدا. بەرپرسانی سۆفیزمی سەر بە دەوڵەت دەیانزانی حاکمەکان چییان دەوێت و ئەوەی دەیانویست بۆیان جێبەجێ دەکردن: مرۆڤی گوێڕایەڵ کە بە ناوی ئاینەوە ڕۆحی ڕەخنەگرانەیان تێدا کوژاندنەوە. هەروەها زانایانی ئایینی بە پێی کات باشتر و باشتر تێدەگەیشتن کە حاکمان چاوەڕوانی چییان لێدەکەن و بۆ ئەم لایەنە وەک ئیمانی ڕاستەقینە لەناو خەڵکدا بانگەشەیان بۆ دەکردن. گوتەی داهێنراو لە زمانی محەمەدەوە دۆزرانەوە کە موسڵمانانیان بۆ شوێنکەوتن و خواستی فەرمانڕەواکان هاندەدا تەنانەت ئەگەر قامچیان لێبدرایە یان تاڵان کرابایەن.

لە کاتێکدا ململانێی دەسەڵات لە نێوان حاکمە موسڵمانەکاندا بووە هۆی ئەوەی جیهانی ئیسلامی بەسەر چەندین خەلافەت و دەوڵەتی بچووکدا پارچە پارچە بکرێت، ململانێی دەسەڵات لە نێوان زانایانی ئیلاهیات بەردەوام مایەوە. هەر قوتابخانە یان لایەنێک تەنیا خۆی وەک نوێنەری ئیسلامی ڕاستەقینە دەبینی و ئەوانیتریان بە ئایینی هەڵە دادەنا. ئەو دەقە جیاوازانەی ئیسلام کە ئەمڕۆ هەمانە، دەرئەنجامی ئەم ململانێیانەی دەسەڵاتی نێوان موسڵمانانە، کە لە

بنەڕەتدا لەگەڵ مردنی محەمەد هاتنە ئاراوە و تا ئەمڕۆش لە دیاریکردنی مێژووی ئیسلامی بەردەوامن.

هەموو ئەو لایەنانە لەسەر پرسیاری جێنشینی پێغەمبەرەوە دەستی پێکرد. بەو پێیەی محەممەد خۆی ڕێبازێکی ڕوونی دیاریی نەکردبوو، موسڵمانان بەسەر دوو بەشی شیعە کە عەلی ئامۆزای محەمەد و نەوەکانی وەک حاکمانی ڕاستەقینە دەبینی، هەروەها سوننە کە پێوەرێکی دیکەیان بۆ شەرعیەت دارشتبوو، دابەشکران. ئەم ناکۆکییە کە لە ڕاستیدا کێشەیەکی سیاسی بوو، بووە هۆی دروستبوونی ململانێیەکی دەسەڵاتی ئایینی کە تا ئەمڕۆش چەندین کێشەیتری لێکەوتۆتەوە.

ئایینی ئیسلام وەک ئیمان و دەوڵەت سەریهەڵدا، هەمیشە دەوڵەت و ئیمان بووە و تا ئێستاش دەوڵەت و ئیمان ماوەتەوە. لانیکەم لە ئیسلامی سوننەدا هیچ ناوەندێك بوونی نییە بتوانێت دۆگماکان دیاری بکات یان چاکسازیی پابەندکەر جێبەجێ بکات. کلیسای ئیسلام خودی دەوڵەتە و خەلیفە هەمیشە هەم ئیمپراتۆر و هەم پاپا بووە. پیاوانی ئایینی نەک هەر لە کۆمەڵێکی هەڵبژێردراوی ڕۆحانیی پێکدێت، بەڵکو پێویستە هەموو کۆمەڵگا هەوڵ بدات هەمیشە و لە هەموو شوێنێک ڕێز لە دۆگماکانی ئایینەکە بگیرێت. ئەمڕۆ زیاتر لە پەنجا دەوڵەتی ئیسلامی هەن کە نەریتی ئایینی جیاوازیان هەیە. ئەوە دووڕییانەکەیە، چونکە چاکسازی لە ئەندەنوزیا بۆ جیهانی عەرەبی پابەندکەر نییە هەروەها چاکسازی لە سۆفیزمی سەنیگالی هیچ کاریگەرییەکی لەسەر ئێرانی شیعە نابێت. هەر بۆیە ئایینێکی کەمینە کە لە ئورووپا و ئەمریکای باکوور دروستکرابێت و بەپێی پێویستی و قەبارەی کۆچبەرە موسڵمانەکان

گونجێنرابێت، نەک هەر بەزەحمەت دەتوانێ لایەنگر لە کۆمەڵگا زۆرینە موسڵمانەکاندا بدۆزێتەوە، بەڵکو هەمیشە لەلایەن دامەزراوە ئایینیەکان و هەندێک دەوڵەتی ئیسلامیەوە وەک چەسپاندنیان بە سیاسەتی رۆژئاوا یان رێبازدانان بۆ ئایینی ئیسلام، دژایەتی دەکرێت. چونکە شوناسێک لەسەر بنەمای ئایین، پێویستی بە ئەفسانەیەکی دامەزرێنەر، بەردەوامی و ڕەسەنایەتی و بەردی بناغەی ڕوون و دیاریکراوی ئەم شوناسەوە هەیە.

لە ڕابردوودا تێکەڵکردنی جیهاد، شەریعەت، دەقی ئیلاهیات، داگیرکاریی و شەڕی ئابووریی، بەردەوامی و ڕەسەنایەتیی بۆ ئایینەکە دابین کردووە. ئەم تێکەڵاوییە لە ساڵانی سەرەتاییدا سووتەمەنی بزوێنەری ئایینی ئیسلام بووە و بۆ دروستکردنی ئیمپراتۆریەتی گەورە بەناوی ئایینەکەیەوە بەشدار بووە. ئەمڕۆ زیاتر وەك وەستێنەرێکە کە ڕێگری لە چاکسازی دەکات و پێکەوە ژیانی ئاشتیانە لەگەڵ جیهانی غەیرە ئیسلامی گەڵێك قورستر دەکات. تێڕوانینێکی یەکڕەهەندی لە ئایینی ئیسلام بۆ ڕوونکردنەوەی مێژوو، مرۆڤی موسوڵمان بەگشتی و سەرکەوتنەکانی باوباپیرانیان دەوەستێنێ و ڕیفۆرمخوازان لە خۆڵ و زیخی ڕابردوو دەچەقێنێ.

سەرەڕای چەندین بیرۆکەی ڕۆشنگەری لەلایەن فەیلەسوفە ناودارەکانەوە، هیچ بزووتنەوە یان شۆڕشێک لە چەشنی ڕۆشنگەری ئەورووپی نەیتوانی لە جیهانی ئیسلامدا سەرهەڵبدات. چونکە ئیرادەیەکی بەهێزی جەماوەری کە بتوانێت بەبێ گوێدانە ئیرادەی فەرمانڕەواکان ئەو بیرۆکانە وەربگرێ و بەکردەوە بەڕێوەی بەرێ، بوونی نەبووە. کۆچی موسڵمانان بۆ ئورووپا دەیتوانی ئەم چینە مامناوەندییە دروست بکات، بەڵام بەشێکی زۆری موسڵمانانی

ئورووپا یان هێشتا بە خەونی ئیسلامیی داگیرکردنەوەی ئورووپاوە خەریکن یان بەستراونەتەوە بە خەونە ناسیۆنالیستەکانی تورکیا لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. موسڵمانان لە ئورووپا دەتوانن هەوڵ بۆ یەکگرتوویی و داینامیکی نوێی پێشکەوتن بدەن، وەک ئەوەی ڕۆژێک لە لیڤانت "Levante"[١٤] و کۆردۆبا "Córdoba" کردیان. هەروەها دەتوانن هەوڵ بۆ چەقبەستوویی زیاتر، ناسیۆنالیزم و بناژۆخوازی بدەن، وەک کۆچبەرە زێدەڕۆکانی ئەفریقای باکوور لە ئەندەلوس لە سەدەی ١٠ و ١١دا ئەنجامیاندا. ئەوەی گرنگە ئەوەیە وڵاتانی ئورووپا چلۆن هەڵسوکەوت لەگەڵ کۆچبەرە موسوڵمانەکان دەکەن و ئایا ئەو موسڵمانانەی لێرە دەژین دەتوانن ئیسلامێک بەرهەمبهێنن کە لەگەڵ ئورووپا، بەها ئینسانییەکان و ژیانی مۆدێرنی ئێرەدا بگونجێت؟ لە ڕاستیدا، بەداخەوە وێدەچێ چەشنە ئۆرتۆدۆکسیەت یاخود زێدەڕۆییەکە گەشەیەکی بەهێزی لە ئورووپا کردووە. ئەگەر ئەمە بەردەوام بێت، نە بۆ ئورووپا و نە بۆ چاکسازی لە ئیسلامدا چاوەڕوانی داهاتوویەکی ڕوون ناکرێت.

دوای ئەم کورتە لێکدانەوەیە، ئێستا حەز دەکەم لەگەڵ خۆمدا بۆ گەشتێکی ورد لەسەر مێژووی ئیسلام هەڵتانگرم، کە بۆ ئەو مەبەستەش دە تێزی سەرەکیم هەیە. ئەم تێزانە لەسەر بنەمای تاکە بابەتەکان دانەنراون، چونکە هەندێکیان وەکو دەزوویەکی سوور بە نێو تەواوی چیرۆك و مێژووەکەدا کێشراون. بەو پێیەی تاکە بابەتەکان هەمیشە وەك کرۆنۆلۆژیا دەرناکەون، بەڵکو

[١٤] ليڤانت ڕۆژهەڵاتی نزیکە (لوبنان و سووریا)، بەڵام نیازی نووسەر دەبێ ئیمپراتۆریەتی ئەمەوییەکان بێت لە شام (دیمەشق).

هەندێکجاریش تەرکیز لەسەر گرنگایەتی بابەتیيانەی پەیڕەو دەکەن، ڕاستەوخۆ دوای ئەم پێشەکییە دەتوانرێت هێڵێکی کاتیی مێژووی ئیسلام بدۆزرێتەوە.

تێزەکانم بریتین لە:

1 -لە ڕووی ئیلاهیات و شارستانییەوە، ئیسلام منداڵی لەدایکبووی ئیمپراتۆریەتە دێرینەکانی بیزەنس و ئێرانییە، بەڵام چەندین جار بە دوورکەوتنەوە لەم ئیمپراتۆریەتانە، کە جاروبار وەك دوژمن و هەندێکجاریش وەك ئولگوو سەیر کراون، تامەزرۆیی ناسنامەکەیانی تیژتر کردووەتەوە.
2 - چوار شەڕی گەورە نەك هەر ڕابردوو بەڵکوو ئێستای ئایینی ئیسلامیان لە قاڵب دا: شەڕی دژ بە بیزەنس (ڕۆژئاوا)، شەڕی قودس، شەڕی نێوان سوننە و شیعە، شەڕی نێوان دۆگما و عەقڵانییەت واتە "زێدەڕۆیی" و "ڕیفۆرمخوازیی".
3 - کاتێک ئیسلام لە قۆناغە سەرەتاییەکانی خۆیدا لەلایەن عەرەبەکانەوە دەستی بەسەردا گیرا، سەرنجی تەنیا بۆ خۆبڵاوکردنەوە و داگیرکاریی ڕاکێشرا. بەڵام کاتێک ئێرانییەکان لە سەردەمی دەسەڵاتی عەباسیدا دەسەڵاتی کاریگەرییان بەدەستهێنا و شارستانییەتێکی ئیسلامیان بە ئاوێتەکردنی فەلسەفە و سۆفیگەری بۆ ماوەیەکی کاتی پێکهینا، دۆخەکە گۆڕانی بەسەردا هات. ئەم دۆخەش هەمیسان پێچەوانە بووەوە کاتێك عوسمانی و مەغۆلەکان دەسەڵاتی کاریگەرییان بەدەستهێنا و ئیسلام لەگەڵیاندا گەڕایەوە بۆ مەیلی شەڕەنگێزی پێشووی خۆی.

4 - بەو ڕادەیەی ئیسلام زیاتر لە ناوەندی عەرەبی ڕەسەنی خۆی دوور کەوتەوە، زیاتر توانیویە تێکەڵ بە کولتوورەکانی دیکە ببێت. ئیسلامی ئاشتیخواز لەو ناوچانەدا زاڵە کە بە هێزی شمشێر ئیسلامی نەکراون، وەک ئەندۆنێزیا و بەشێک لە ئەفریقا، واتە ئەو شوێنانەی وا ئایینەکە لە لایەن سۆفییەکانەوە بەناوبانگ کران. نالێبوردەترین چەشنی ئایینی ئیسلام لە ئێرانی مەلا شیعەکان و لە دەوڵەتانی کەنداودا دەبینرێت، کە شێخە دەوڵەمەندەکانی ناوچە نەوتییەکان پەرەیان بە بڵاوبوونەوەی وەهابیزم تا ناو ئورووپاش داوە.

5 - مێژووی ئیسلام نەک هەر ڕەنگدانەوەی ڕابردووی ئورووپایە، بەڵکو کاریگەری لەسەر داهاتوو هەیە (مەعریفە بەرامبەر میتافیزیک، شوناس بەرامبەر ڕۆشنگەری، شەڕە ئایینییەکان بەرامبەر پێکەوە ژیانی ئاشتیانە، دۆگما بەرامبەر ئازادی).

6 - ئورووپا دەتوانێ لە قۆناغەکانی پێکەوەژیانی ئاشتیانە لە بەغدا و کۆردۆبا فێربێت چلۆن پێکهاتە فرە نەتەوەیی و فرە ئایینییەکان توانیان بۆ ژیانێکی پڕ لە تولەرانس و لێبردوویی یەکتر هان بدەن. بەڵام مەرجی پێشوەختە بۆ ئەم کارە ئەوەیە مرۆڤی کۆمەڵگا دڵسۆزی دەوڵەت بن و لە ناوخۆ و دەرەوە بەرگری لە بەها ئینسانییەکان و مافی مرۆڤ بکەن. هەروەها پێویستە لە شێوازی دارمانی خەلافەتەکانی بەغدا و کۆردۆبا ئەزموون وەرگرین و ئاگادارمان بکاتەوە.

7 - هەرکاتێک هێزی عەقڵ و ویستی ئازادی لە مێژووی ئیسلامدا زاڵ بووە، ئەزموونەکەی بۆتە هۆی پێکەوەژیانی

ئاشتیانە، دۆخی ئابوورییەکی ئاوەدان و کەرتێکی فەرهەنگی و زانستی گەشەسەندوو. هەرکاتیش ئیسلامی زێدەڕۆ بەسەر کۆمەڵدا زاڵ بوون، ئەخلاق بەسەر عەقڵ، شوناس بەسەر مەعریفەدا، پێشکەوتن بەرەو خوارەوەی لێژ شۆڕبۆتەوە، کەمینەکان چەوسێنراونەوە و کۆتایی بەناو شارستانیەتی ئیسلامی، مۆر دەکرا.

8 - ئەمڕۆ ئیسلامی سیاسی لە ئەوروپا بەدوای ڕێنێسانسی خۆیدا دەگەڕێت، هاوکاتیش ئیسلامی لیبراڵ لێرە پرۆپاگەندا بۆ لایەنگرانی خۆی دەکات. جا بۆیە بە ئەگەری زۆر شەڕی داهاتووی کولتوری ناو ئیسلامی لە ئەوروپاشدا ڕوودەدات.

9 - لەم شەڕە کولتوورییەدا، سیاسەتی شوناسی ئیسلامی چەپ و ڕاست و "فەرهەنگی هەڵوەشاندنەوە" دەچنە ناو هاوپەیمانییەکی ناپیرۆز و شەیتانییەوە. هەرچەندە لۆژیك و پاڵنەرەکانیان جیاوازیش بن، بەڵام ئەنجامەکەی گەلێك کوشندە دەبێ: دژە شۆڕشێک لە ڕێگەی بارگەی سۆزداری و ئەخلاقی مشتومڕەکانەوە دەتوانێ کاریگەرییەکی قورس لەسەر بیرۆکەکانی ڕۆشنگەری هەبێ، ئەگەر بە تەواوی نەخنکێندرێن. بەڵام بەریەککەوتنی نێوان ئیسلام و ئەوروپا بە ناهاوسەنگ دەمێنێتەوە تا ئەو کاتەی ئێمە لە بەرامبەر ئەگەری ململانێ لە تولەرانس واتە لێبوردەیی بە هەڵە تێبگەین، بێدەنگ بمێنینەوە و هەل بۆ هێزە زێدەڕۆکان خۆش کەین بتوانن بە ئارەزووەکانیان بگەن.

10 - لەکاتێکدا بەلەمی ئیسلامیزم لە جیهانی عەرەبیدا خەریکی نوقمبوونە، وڵاتانی ڕۆژئاوایی بوونەتە مەلەوانی ڕزگارکەریان. لێرە سەلەفیی لە مزگەوتەکاندا خەریکی

شوشتنەوەی مێشکی گەنجەکانن، جیهادیست و سیاسەتوانی وەک ڕەجەب تەیب ئەردۆغان هەوڵەکانی یەکگرتن و ئینتیگراسیۆنی مرۆڤی بیانی لەم وڵاتە پووچەڵ دەکاتەوە هەروەها گەنجانی موسڵمان بە بەڵێنەکانی ڕزگارکردنی ئیسلامی زێدەڕۆ لە لایەن فناتیکەکانەوە وەک دژە خاڵێک لەهەنبەر جیهانی مۆدێرن و ئازاد ڕادەگرێ. ئەگەر بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوە ڕووبەڕووی ئەم کێشە جیددیە نەبینەوە، ئیسلام زیاتر ئەوروپا دەگۆڕێت تا ئەوەی ئەوروپا ئیسلام بگۆڕێت.

درێژەی هەیە...